

Podcast 'Het jaar 1000'

Rijksmuseum van Oudheden

Aflevering 2: 'Macht en onmacht' – releasedatum vrijdag 6 oktober 2023

VO = Voice-over

AW = Annemarieke Willemsen (conservator RMO)

RR = Raphaël Rijntjes (Assistent-conservator RMO)

VO: In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is vanaf 13 oktober 2023 de tentoonstelling *Het jaar 1000* te zien. Conservator Annemarieke Willemsen, van de collectie Middeleeuwen, en haar team deden de afgelopen drie jaar uitgebreid onderzoek naar deze periode. Ook wel het 'midden van de middeleeuwen'.

In deze tweede aflevering van de podcast serie gaan we met Annemarieke en assistent-conservator Raphaël Rijntjes kijken naar macht en onmacht in het midden van de middeleeuwen. Wie had er eigenlijk macht of 'de macht' rond het jaar 1000 in wat we nu kennen als Nederland? Annemarieke Willemsen praat ons bij.

AW: Het grondgebied van het huidige Nederland valt in principe qua macht onder de bisschop van Utrecht, voor een heel groot deel. Alleen het zuiden valt eigenlijk onder bisdom Luik en helemaal het noorden zit iets later ook nog. Maar goed, het grootste gedeelte van Nederland, zou je kunnen zeggen, valt onder de bisschop van Utrecht. En alles over graven van Holland, graven van Vlaanderen zit eigenlijk na onze periode. De bisschop van Utrecht is de hoogste macht en hij moet natuurlijk ook weer verantwoording afleggen en dat doet hij aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Het Heilige Roomse Rijk, dat klinkt altijd een beetje raar, maar dat is eigenlijk het gebied van het huidige Duitsland. En daar vallen wij dan onder. Wij zijn eigenlijk een soort randzone van dat Heilige Roomse Rijk. En daar heb je na Karel de Grote voor het eerst weer iemand die tot keizer wordt gekroond. En dat is Otto de Eerste (Otto I), Otto de Grote, die dus vanuit Magdeburg heeft geregeerd. En ook in Magdeburg overigens begraven ligt. Maar zelf ook overal is geweest, want hij is bijvoorbeeld in Rome natuurlijk tot keizer gekroond, dat doe je altijd in Rome. En je hebt daarmee met Otto I, dan heb je zijn zoon Otto II en diens zoon Otto III. Dat zijn de Ottoonse keizers, drie op een rij. En dat spant eigenlijk juist de periode rondom het jaar 1000. Want Otto III overlijdt heel plotseling in 1002. En dan krijg je in principe wel nog een aantal keizers, maar dat zijn Salische keizers. We hebben in de 10de en 11de eeuw te maken met verschillende machthebbers. Verschillende niveaus van macht waarbij mensen lokaal, maar ook op grotere schaal, onder een bepaalde heerser vielen. En kenmerkend voor die verschillende hoven is dat die binnen hun eigen invloedsfeer vrijwel het gehele jaar door in beweging waren. We weten namelijk van de, als je het dan over de machthebbers van deze tijd hebt, zowel de bisschoppen als de keizer, keizerinnen; ze zijn heel mobiel, ze reizen heel veel rond. Het zijn rondreizende hoven. Die hebben niet één plek, die hebben gewoon paltsen op verschillende plekken. Bisschoppelijke paltsen, keizerlijke paltsen, koningspaltsen. Die zijn er ook in Nederland, al meerdere. Dus Zutphen heeft een palts. Maar ook Utrecht heeft allebei: een bisschoppelijke palts en een keizerlijke palts.

VO: Paltsen, ofwel: de palts. Een begrip waar we in deze periode en dus ook in deze podcastserie niet omheen lijken te kunnen. Maar wat is een palts precies? Raphaël Rijntjes licht dat voor ons toe.

RR: Een palts is een versterkte plek waar een vorst, keizer, koning zich kan ophouden. Maar ook lagere bestuurders, beheerders beschikten over paltsen, zoals de bisschoppen. De bisschop van

Utrecht bijvoorbeeld. Nederland had er nogal wat van in de 10de en 11de eeuw. Jammer ervan is dat er niet veel meer van te zien is. Je moet je voorstellen, het bestond uit verschillende onderdelen zo'n complex. Een woonverblijf, dat was eigenlijk vaak het kleinste gedeelte van de palts. Soms in de vorm van een woontoren met kleinere kamers die goed te verwarmen waren. Een grote representatieve ruimte, de zaal, *aula* in het Latijn, waar bijeenkomsten konden worden gehouden, waar vergaderingen plaatsvonden, waar de vorst zijn onderdanen en zijn medebestuurders kon ontvangen, waar feesten konden worden gegeven. En als derde belangrijke plek, bijna altijd aanwezig, een kapel of kerk, waar relieken konden worden opgesteld. Want je moet je voorstellen, zo'n vorst had ook van alles bij zich. Dus dat was een heel gevolg wat rondreisde. En de palts was bij uitstek geschikt om het allemaal neer te zetten. Er horen nog wel andere gebouwen bij, maar daar weten wij ook heel weinig vanaf. Want je kunt je voorstellen dat er een heel gevolg mee reist met ruiters, ridders, met paarden, karren, voorraad. Dat moet ook allemaal een plek krijgen. Dat zal in houten gebouwen zijn geweest, houten opvangplekken, schuren, woonhuizen. Van die categorie gebouwen weten we eigenlijk niet zo heel veel, want dat is toch grotendeels verdwenen.

VO: De palts als gebouw, als complex eigenlijk. Maar het begrip 'palts', is daar een definitie van te geven?

RR: Het begrip 'palts', dat kennen we eigenlijk in Nederland niet zo, het is niet zo gebruikelijk. In Duitsland wel. Daar weet iedereen bij een *Pfaltz* onmiddellijk wat je je daarbij voor moet stellen, want daar hebben ze er ook meer van. Het mooiste bijvoorbeeld is Goslar, de Keizerpalts. Ja, een 11de-eeuws paltscomplex wat deels ook gereconstrueerd is. Het komt ook van *palatium*, van het Latijn, van het Latijnse woord van paleis. Dus het is ook verbonden met de woorden die je met een of met de woonhuizen die je met een vorst in verband brengt. Een paleis, maar in dit geval dan een versterkt paleis.

VO: We hebben nu een duidelijke definitie van het begrip 'palts' en hebben een beeld van het soort vertrekken en gebouwen waaruit een dergelijk paleiscomplex bestond. Maar om dat beeld in ons hoofd nog wat concreter te maken, is kennis over de architectuur van paltsen noodzakelijk.

RR: Paltsen zijn van tufsteen gebouwd, dat vulkanische materiaal, waarover de Romeinen ook de beschikking hadden om er forten hier mee bouwen. Ideaal bouw materiaal, licht, goed verwerkbaar en redelijk duurzaam. Van de vorm weten we het een en ander, maar ook lang niet alles. Dat Utrechtse paleis wordt 'Lofen' genoemd. Dat woord heeft een verband met het Duitse *lauben*, dus een galerij en een loopgang, een boogstelling wordt dan gezegd en dat kan een boogopening op de begane grond zijn geweest, maar het kan ook heel goed, dat lijkt mij iets waarschijnlijker, een soort galerij zijn geweest op de verdieping. Dat zie je ook in keizerlijke architectuur in de Romeinse tijd al, dat de keizer zich vertoont bij zijn paleis met een hooggelegen open gang, een half open gang met rondbogen. Dat is de stijl van die periode, denk bijvoorbeeld aan de Pieterskerk in Utrecht, het is keizerlijke architectuur, ook uit de 11de eeuw, dan krijg je toch een beetje een beeld van hoe zo'n gebouw eruit moet hebben gezien. Maar waarschijnlijk hadden ze bijna allemaal wel een open loopgang, een open gang, een galerij waar de keizer zich kon vertonen, maar die ook als een soort symbool fungeerde van keizerlijke architectuur.

VO: Als we dan kijken naar onze eigen omgeving, waar stonden de paltsen eigenlijk in wat we nu kennen als Nederland? Wat weten we van die versterkte paleizen bij ons in de buurt?

RR: De meest representatieve paltsen in het huidige Nederlandse grondgebied lagen in Nijmegen en Utrecht. Dat waren echt keizerlijke paltsen. Van Utrecht is daar vrij veel van bekend. Je kunt er ook in, dat is natuurlijk super leuk. Er zijn echt stukken van bewaard gebleven. Die liggen nu in kelders opgenomen. Maar je kunt daar doorheen wandelen. Alleen loop je dan op het niveau van, niet van

de vorst zelf, maar van zijn personeel, zou je zeggen. Dus de onderruimte van de grote zaal. Maar goed, er zijn prachtige reconstructies van gemaakt hoe het in Utrecht gefunctioneerd heeft. En daar kan je ook heel goed zien dat de onderdelen van zo'n palts ook altijd met elkaar verbonden waren. En als ze niet aan elkaar vast gebouwd waren, dan waren er gangen. Zo'n vorst vertoonde zich nooit zomaar op straat. Die kon zich dus van de aula naar de kapel altijd door een hoog gelegen gang verplaatsen. Een beetje was dat zoals in Aken bij de Paltskapel die nog deels bewaard is gebleven. Daar heb je nog een loopgang tussen de Paltskapel en wat nu het stadhuis van Aken is. Dat is dan de Karolingische palts, een oudere palts, maar de structuur daarvan is eigenlijk heel verhelderend. Nou, zoiets is in Utrecht geweest. En het leuke van Utrecht is dat er ook een bisschoppelijke palts is geweest. Dus de keizer kon daar worden ontvangen, die had daar zijn eigen plek. Maar als een soort spiegeling van dat hele complex lag er ook een bisschoppelijke palts, die eigenlijk minstens zo groot was. Ook een zaal van zo'n 40 meter lang, een woongedeelte erbij. Daarvan weten we niet helemaal precies hoe zo'n zaal dan onderverdeeld is, of er nog tussenmuren waren en hoe dat... en waar het personeel dan zat, maar dat moeten grote representatieve gebouwen zijn geweest. Tenminste twee verdiepingen, en zeker in het geval van de keizerlijke palts kun je aannemen dat daar ook een plek is geweest waar de keizer zich kon vertonen. Dat er een uitbouw was of een podium, dat is in een paar plaatsen ook mooi aangetroffen zoals in Goslar in Duitsland, waar de keizer zich duidelijk aan het volk kon vertonen en zijn publieke deel van zijn functie kon laten zien. Het waren, zeker later, eind 10de, 11de eeuw waren het tufstenen gebouwen. Maar je kunt je voorstellen, zeker de vroege 10de eeuw zal het nog deels in hout zijn geweest. Daar weten we dan weer wat minder van. Maar als het maar enigszins kon, werd er in steen gebouwd. Toch het meest representatieve materiaal. En dat zal in tufsteen zijn geweest. Die tufsteen hebben we niet in Nederland. Dat moet over water zijn aangevoerd met schepen. Die schepen kennen we ook, het type schip dat daarvoor zal zijn gebruikt, dat kennen we ook. Ga maar naar het Centraal Museum in de kelder, daar ligt een prachtig schip. Opgegraven, gedateerd ook rond het jaar 1000 en dat is precies zo'n platte rivieraak waar je grote lasten, grote zware dingen mee kunt vervoeren. En zoiets zal gebruikt zijn om de tufsteen uit de Eiffel – het is een vulkanisch materiaal, dus het moet een behoorlijke afstand afleggen – over water naar onder andere Utrecht zal zijn aangevoerd. Behalve Utrecht en Nijmegen zijn er nog meer paltsen geweest in Nederland. In Deventer lag een bisschoppelijke palts, waar we niet zoveel van weten. Maar er is ook in Zutphen een palts opgegraven. Dat is wel een hele spannende. Die kenden we eigenlijk niet vóór de opgraving. En dat is een groot complex, ook weer een hele grote zaal. Er is al een stukje van opgegraven lang geleden en toen dachten we hem te pakken te hebben en vrij veel recenter is er een heel stuk bij gevonden waardoor die palts opeens een heel stuk groter werd. We weten niet zo goed wie hem gebouwd heeft, maar waarschijnlijk is dat een koninklijke palts geweest. Dus als de vorst, toch weer de rondreizende vorst van het Heilige Roomse Rijk, als die onderweg was, kon die daar dan tijdelijk verblijven. Later wordt het een graaflijke palts, is het een graaf die daar de palts in bezit neemt, maar hij zal toch gebouwd zijn waarschijnlijk als een koninklijke palts. Want hij vertoont kenmerken en ook weer zo'n podium waar de vorst zich kon vertonen van de hoogste rang van dit soort gebouwen.

VO: Annemarieke Willemsen gaf al aan dat de machthebbers rond het jaar 1000 heel mobiel waren. Er werd flink gereisd, van palts naar palts. Maar wat zat daar eigenlijk achter? Waarom reisden die machthebbers en dan met name het keizerlijke hof voortdurend rond?

RR: Heel kenmerkend voor de vorsten in de 10de en 11de eeuw, van het gebied waar Nederland dan deel uit van maakt, wat later het Heilige Roomse Rijk wordt genoemd, is dat er geen hoofdstad is. Niet zoals in Frankrijk of Engeland, waar de vorst in één stad zetelt, maar de vorst reist rond en gebruikt daar allerlei verschillende plekken voor. Soms heeft hij daar een eigen palts gebouwd of laten bouwen; is dat voor hem gebouwd. Dus een grote plek zoals ik beschreven heb met een zaal en

een kerk en een woonverblijf waar die kan verblijven voor korte of langere tijd. Soms zijn het ook kloosters. Ook kloosters vingen soms een tijd de keizer of het keizerlijke hof op. Er waren er tientallen van. En het leuke is, ik vind dat leuk, is dat de keizers bijna allemaal wel één plek hadden wat hun favoriete plek was. Denk ook bijvoorbeeld aan Karel de Grote, een paar eeuwen eerder, is dat de palts in Aken, waar hij ook langer verblijft. Dat geldt eigenlijk voor die latere keizers ook allemaal, ook in de 10de en 11de eeuw. Dus allemaal een plekje waar ze het liefst waren, waar ze ook het langst tijd doorbrachten. Want hij reist door het jaar rond langs verschillende plekken. Meestal aan de hand van het kerkelijk jaar. Dus met Pasen is hij op de ene plek, met Pinksteren reist hij weer door. Hij verblijft daar dan soms weken, enkele maanden soms, en dan reist hij dan weer verder. Voor veel keizers kun je wel aangeven wat hun favoriete plek was. Het mooiste voorbeeld vind ik zelf altijd, maar ik woon zelf in Utrecht, Keizer Koenraad II die toen hij ziek werd, hij was in Nijmegen, naar Utrecht ging – hij heeft misschien wel zijn dood aan voelen komen, hoewel men zegt dat het vrij onverwacht was – in Utrecht is overleden, maar dat is ook zijn favoriete plek. Dus het is hem gelukt om te overlijden in zijn favoriete plek. En het interessante, vind ik dan weer leuk, dat zijn hart na zijn overlijden letterlijk in Utrecht is gebleven. We gebruiken dat figuurlijk: mijn hart ligt daar en daar. Nou, bij hem is dat letterlijk zo, dat zijn hart in Utrecht is blijven liggen. Die is bijgezet in de Dom van Utrecht. Kreeg ook een eigen graf. Het zag er net uit alsof de keizer daar compleet lag. Terwijl zijn lichaam is overgebracht naar Speyer. Dat was de grafkerk die hij zelf al had laten bouwen – beginnen. De grote grafkerk voor de nieuwe dynastie, want voor Koenraad II zitten de Ottonen, hij is de eerste van de Salische keizers, dus er moest een nieuwe grafkerk voor zijn familie komen. Dat is dat enorme ding in Speyer. In die crypte daar ligt zijn lichaam, maar zijn hart en ingewanden, die zijn in Utrecht gebleven, op zijn favoriete plek, in zijn favoriete palts.

VO: We verplaatsen onze aandacht nu naar de machtsverhoudingen. Conservator Annemarieke Willemsen vertelde ons al kort over de verschillende machthebbers in de periode 900 tot 1100. Maar tot welke machthebber verhield bijvoorbeeld de lokale bevolking zich in onze streken op welke manier? Hoe werkte dat? En ook interessant, hoe zichtbaar waren die machthebbers voor de gewone man en vrouw?

AW: Ja, ik kijk toch eigenlijk altijd via materiële cultuur en dan kijk je bijvoorbeeld via munten. Munten uit die tijd zijn kleine vingernagelgrote zilveren munten. Dat is echt wel handgeld, dus daar kun je gewoon dingen mee kopen. En daar staan de mensen op die die munten laten slaan, dat zijn dus de mensen die de rechten hebben: het muntrecht. En dat zijn dus de lokale, regionale, nationale, supranationale overheden. Dus daar staat een portret op van de graaf of een portret van de bisschop. En dat is ongeveer hetzelfde. Die kun je herkennen, want de graaf heeft een kroontje op of iets dergelijks. En de bisschop heeft een mijter op en een staf bij en een boek vaak. En die, dat kun je herkennen. Dat geld zijn ze gewoon. Verder zal het voor iedereen hebben gegolden dat ze belasting moesten afdragen of een deel van hun oogst. Dat ze dus letterlijk vielen onder iemand, onder een heer. Een heer en zijn vrouw. Of een dame, want dat kan ook echt in deze tijd. Er zijn vrij veel vrouwelijke, grootgrondbezitters bekend. Die zullen ze gewoon gezien hebben. Dat is het probleem niet. Dus ik denk dat zij zich wel letterlijk toebehoort hebben gevoeld aan een heer of een dame, omdat dat, ja, je komt dan vaak het woord *horigen* tegen dat is een vrij lastig woord, want dat is iets heel anders dan een tot slaafgemaakte bijvoorbeeld. Een 'horige', dat is wel degelijk een soort wederzijds verhaal. Dus het is een misverstand om te denken dat je in de middeleeuwen bijvoorbeeld in deze periode vrij zou willen zijn. Dat is niet een wenselijke status, dan ben je namelijk ook onbeschermd. Dus het is wenselijk dat jouw hoeve, jouw boerderij met jouw familie, *extended family* als je wilt, dat die, ja prima dat je dan, dat je land, dat je daar maar kunt wonen en dat je dat land kunt bebouwen en dan moet je dan een deel van je oogst waarschijnlijk afdragen of je moet belasting betalen, maar daarvoor krijg je bescherming en op het moment dat jij geen oogst hebt of

dat dingen mislukken, denk aan die overstromingen, denk aan die droogtes, dan zorgt zo'n heer dat er wel eten is. Dat doet hij met zijn geld of met de rest van zijn terrein. En desnoods met het inpolderen van land. Het is moeilijk om dat echt aan die mensen te vragen. Maar wat we wel zien is dat bijvoorbeeld die families op zo'n hoeve vaak lang bij dezelfde heer blijven. En dat ook daar gewoon een relatie ontstaat tussen die twee. En dat de burcht van zo'n heer, want dit is ook een periode dat er op grote schaal allerlei kleine burchtjes in Nederland komen. Frans Theuws, hoogleraar in Leiden, zei: om elke rivierbocht staat een kasteeltje. Dat is ook een plek van waaruit zo'n gebied wordt beschermd en ervoor wordt gezorgd. En daar moest je dus sowieso heen. Maar als je je fantasie iets meer nog geleid de loop laat: we hebben op die palts in Nijmegen keizer Otto II, keizerin Theophanu en hun vier kids. waaronder de kleine Otto III, die zijn daar met enige regelmaat. Want het is van Theophanu de favoriete palts, zo weten we. Zij zijn daar met enige regelmaat en ja, zij zullen daar ook hun mensen, de mensen hebben ontvangen. En ik kan me voorstellen dat daar feestdagen waren en dat je dan uit, dat mensen uitliepen omdat er cadeautjes werden uitgedeeld of wat muntjes werden gestrooid, dat soort, dat soort dingen. En dat mensen dat dus wel die hoogste baas, zeg maar, van hun gebied wel hebben gezien. Ze zijn dus ook best wel zichtbaar omdat ze veel rondreizen en op bezoek komen en dingen bijna persoonlijk komen afhandelen. Die oudste oorkondes zijn ondertekend, ten paleize ondertekend, maar dat is een oorkonde in Nijmegen ondertekend voor een landgoed bij Velp. Dus ik denk dat ze zich daar wel heel bewust van zijn. En andersom lijkt het er dus op dat die machthebbers, dat die hun mensen best wel goed kennen. Het zijn ook niet, ja, zo'n keizer is natuurlijk anders. Die heeft een heel wat dan het Heilige Roomse Rijk heet onder zich. Maar zo'n graaf of zo'n bisschop, dat zijn natuurlijk wel duizenden mensen, maar geen honderdduizenden mensen. Dus nederzettingen zijn vaak niet supergroot. Vijf huizen, drie boerderijen, een kleine burcht, een klein... dat is goed te doen.

VO: De oudste documenten in Nederlandse archieven stammen uit de tiende eeuw. Zo zijn er diverse oorkondes bewaard gebleven uit de 10de en 11de eeuw, die zijn ondertekend met keizerlijke monogrammen. Van Otto I, ook wel Otto de Grote, Otto III en van zijn achterneef en opvolger Hendrik II. Ook van de Salische keizer Hendrik IV is uit de 11de eeuw nog een oorkonde bewaard gebleven. In die oorkondes verlenen de keizers bepaalde rechten of schenkingen aan individuen, bijvoorbeeld lokale machthebbers, of aan instituten. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het verlenen van rechten op markt, tol en rechtspraak in Thorn aan de abdij aldaar. Maar die oorkondes geven ons ook nog andere interessante inzichten.

RR: Het leuke is dat je de keizers vrij goed kunt volgen. Je kunt van de meeste keizers wel een soort spoorboekje maken. Dat heet een *itinerarium*. Daar kan je precies volgen door het jaar heen wanneer hij waar is. En dat danken we aan de oorkondes die ze ondertekenen. Want natuurlijk, overal waar ze komen moeten er besluiten worden genomen. Worden er oorkondes voorgelegd, moeten ze oorkondes bevestigen of rechten vastleggen. En dat doen ze dan door te ondertekenen, en dat staat er vaak bij: ondertekend op die en die dag, op de plaats – *in loco* – hup hup hup, en dan vind je, dan is hij kennelijk in Mainz, dan is hij kennelijk in Speyer, dan is hij in Utrecht. En zo kun je voor de meeste keizers wel redelijk volgen wanneer ze waar zijn. En daarom weten we ook dat sommige keizers op sommige plekken veel vaker waren, dat het een favoriete plek was. Dus dat kun je vrij goed per keizer wel navolgen. Er zijn ook kronieken, ook eigentijdse kronieken, waar het spoor van die keizers redelijk goed te volgen is. En als je dat naast de ondertekeningen van de oorkondes legt, dan kom je in heel eind.

VO: Het Heilige Roomse Rijk werd door Annemarieke en Raphaël al meerdere malen genoemd. Evenals de Ottonen. En met de Ottonen wordt verwezen naar de keizers Otto I, II en III. Allen keizer van het rijk waartoe het huidige Nederland in de 10de en de 11de eeuw behoorde. Na Otto I, ook wel

bekend als Otto de Grote, kwam in 973 zijn zoon Otto II aan de macht. Hij huwde in april van het jaar 972 de Byzantijnse prinses Theophanu. En dit echtpaar heeft, naast een belangrijke rol in de tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden, een interessante link met Nederland.

AW: De voorkeur van Otto II en Theophanu, ons favoriete powerkoppel in Nederland natuurlijk, is de palts van Nijmegen. En Theophanu is op de palts van Nijmegen ook overleden.

VO: Laten we eens wat verder inzoomen op die Byzantijnse prinses. Annemarieke Willemsen neemt ons mee in haar verhaal.

AW: Theophanu, de keizerin uit eind van de 10de eeuw, is zo'n persoon die zelf de hele wereld eigenlijk al in haar leven verenigt, want zij is een Byzantijnse prinses, 'in purper geboren' heet dat, in het paleis in Constantinopel, huidig Istanbul, huidig Turkije. En zij trouwt in 972, dan krijgen we haar echt voor het eerst in beeld, wij, trouwt ze met Otto II, de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Ze trouwen natuurlijk in de Sint-Pieter in Rome. En vervolgens regeren ze als een soort powerkoppel. Tot in ieder geval 983, met zijn tweeën, reizen ze eigenlijk rond als het hoogste gezag. En in dat hoogste gezag zit dus eigenlijk op dat moment een stukje Byzantijnse rijk in het Heilige Roomse Rijk, zou je kunnen zeggen. Maar na de dood van, plotselinge dood, in Italië van Otto II is Otto III nog klein, die is dan drie. En regeert Theophanu dus nog een hele periode in haar eentje. Bestuurt ze dus een enorm rijk en zij ondertekent zelf ook soms met 'imperator'. Dus met de mannelijke term voor een keizer. Wat als pikant wordt beschouwd. Maar het is een functie dus zij is ook daadwerkelijk de keizer op dat moment. Nou, in de tijd dat ze met Otto II het hof vormt, krijgt ze in eerste instantie drie dochters. En in deze tijd wordt de macht alleen nog maar via de mannelijke lijn, dus er zal enige druk op hebben gezeten om ook nog een zoon te krijgen. En dat gebeurt uiteindelijk als zij op weg is naar de palts in Nijmegen. En in 980 na Christus. zijn ze onderweg naar de palts van Nijmegen als zij te vroeg bevalt, ergens in het Ketelwoud bij Groesbeek volgens de traditie, van een tweeling. En de eerste is een meisje en dat wordt doodgeboren en de tweede is een jongetje en dat zal Otto III worden. Dus hij was inderdaad helft van een tweeling eigenlijk. Maar zij zijn dus ook en daarmee is keizer Otto III op Nederlands grondgebied geboren. En Theophanu is dus een Byzantijnse prinses, uit het Byzantijnse Rijk afkomstig. En zij komt dus terecht, zou je kunnen zeggen, via die, dat huwelijk met Otto die uit Magdeburg komt, komen ze terecht in een relatief koud kikkerland, zou je kunnen zeggen. En zij brengt een aantal dingen mee, een aantal voorkeuren, en dat weten we, omdat daar opmerkingen over zijn gemaakt in die tijd. Bijvoorbeeld dat ze vrij vaak in bad wilde. Dat waren ze hier minder gewend. En volgens de traditie zou Theophanu de vork hebben geïntroduceerd om mee te eten. Er werd toen in die tijd met een lepel en een mes gegeten en zou zij de vork hebben geïntroduceerd. Dat is niet helemaal zeker. Maar het lijken wel dingen die op vrij logische wijze met de komst van zo'n, in dit geval Turkse, prinses... stel je voor dat nu een Turkse prinses met onze, of laten we het andersom doen, laten we een Turkse prins doen met onze Amalia, trouwen. Dan komen mensen mee, in die tijd helemaal. Het is een grote reis die moet worden gemaakt en die brengen haar spulletjes mee en geschenken. En daar kies je dan typisch Turkse dingen voor. Nou, dat deden ze toen ook. Dus er komen luxe stoffen mee. Dus dat heeft een invloed op de mode. Dus ze heeft wel degelijk ook echt de rol van haar komst naar in eerste instantie Noord-Europa, het Heilige Roomse Rijk en ook haar komst naar Nederland zal zeker een effect hebben gehad dat dingen in beeld komen die zij gewoon vindt of bij zich had of die dan een invloed hebben.

VO: Met Theophanu komen er dus nieuwe en andere gebruiken en voorwerpen naar het noorden van Europa. Maar er is meer.

AW: En dat is niet alleen iets als een vork of een goudbrokaat of zo. Dat heeft ook met geloof te maken, want het is wel opvallend dat juist in de 11de eeuw de verering van Sint-Nicolaas in onze

streken heel nadrukkelijk opkomt. Er worden Sint-Nicolaas kerken, bijvoorbeeld in Utrecht, gesticht. Eén van de boeken in de tentoonstelling is ook het leven van Sint-Maarten en het leven van Sint-Nicolaas geschreven voor een van de abdijen in Utrecht. En die verering van Sint-Nicolaas komt natuurlijk uit Turkije, want Sint-Nicolaas komt uit Myra, uit Turkije. En het is in de 11de eeuw van, eigenlijk echt wel vanaf begin 11e eeuw zien we daar best wel een grote opkomst. En er is een icoon van Sint-Nicolaas, dus een oosterse afbeelding, oosters type afbeelding van Sint-Nicolaas in een kerk in Duitsland bewaard, die volgens traditie van Theophanu afkomstig is. En of dat nu wel of niet klopt, het wordt al heel lang met haar komst naar onze streken, naar Duitse landen, geassocieerd. En die Nicolaasverering is daarmee in onze streken eigenlijk wat eerder dan in de rest van met name Zuid-Europa. Hij was natuurlijk vanuit Turkije al wel ook richting bijvoorbeeld het huidige Griekenland en zo verspreid. Maar in Italië en Frankrijk en zo zie je het eigenlijk pas na de overbrenging van de relieken, van het lichaam van Sint-Nicolaas, uit Myra naar Bari in 1087. En ja, dat wordt dan altijd gezegd dat door veertig, ook bij naam bekende overigens, schippers uit Bari, helemaal in Zuid-Italië, in de hak van de laars van Italië, dat die 'gered' zouden zijn, die relieken uit handen van de islamitische heersers over Turkije. Maar dat is natuurlijk onzin, ze zijn gewoon gestolen. Ze hebben de relieken gewoon bewust gestolen om in Bari een verering op te zetten die pelgrims trok. En onder het voorwendsel dat ze bedreigd werden door niet-christelijke troepen. Maar eigenlijk is het gewoon een schurkenstreek. En ook, *undercover of the night* ook nog. En ja, die namen van die veertig scheeps... en ook trouwens het hout van dat kistje waarin de botten zijn vervoerd op het schip is in Bari allemaal nog bewaard. Maar die verering komt daarna in Europa heel goed op gang. Aangestuurd vanuit Italië, vanuit Zuid-Italië. Maar in onze noordelijke streken zijn we dus eigenlijk eerder en dat zou heel goed wel met de komst van Theophanu te maken kunnen hebben. En dat zij die verering voor de heilige Nicolaas van huis uit heel erg nadrukkelijk heeft meegekregen. Je zou kunnen zeggen dat, dat zeggen ze in ieder geval in Nijmegen dan graag, dat we Sinterklaas aan Theophanu te danken hebben.

VO: Terug nu naar het verhaal van de Ottoonse keizers. Annemarieke noemde de stad Rome al als een soort ultieme bestemming rond het jaar 1000 voor onder andere pelgrims. Het is immers de zetel van het hoogste gezag van het christendom: de paus. Naar pelgrimages zullen we in de derde aflevering van deze podcastserie overigens verder gaan kijken. Maar de Ottoonse keizers nu. De Ottoonse keizers gaan naar Rome om gekroond te worden. En het verhaal van de Ottoonse keizers en hun relatie met Rome begint met de kroning van het koningspaar Otto I en zijn vrouw Adelheid in 962. Maar met name Otto II en Otto III hebben een interessante relatie met de stad Rome.

AW: Wat heel grappig is, is de keuzes die zij maken, want zij zien eigenlijk allebei, Otto II en Otto III, zien ze Rome als een soort van centraal punt in hun, laten we zeggen, denkwereld, ook al betreft hun Heilige Roomse Rijk natuurlijk vooral wat het huidige Noord-Europa is. Als Otto II in Italië overlijdt, weten ze het zo voor elkaar te krijgen dat hij begraven mag worden in de voorhof van de Sint-Pieter. De Sint-Pieter is op dat moment gewoon de belangrijkste kerk van Rome en de belangrijkste kerk van de christelijke wereld. Ook Rome de belangrijkste bestemming daarmee voor pelgrims en bisschoppen en keizers. Bisschoppen worden er geweid, keizers worden er gekroond, pelgrims – voor hun is het een bestemming. Er zit een Nederlandse gemeenschap in Rome dus het is een belangrijke plek. Maar de Sint-Pieter is echt de belangrijkste, en dat keizersgraf in de voorhof van de Sint-Pieter, daar liepen dus iedereen langs. Maar als Otto III zelf even plotseling overlijdt al in 1002, hij is dus de keizer in het jaar 1000, dan is hij ook rond die tijd heel veel in Rome geweest en hij was van plan om Rome tot zijn nieuwe hoofdstad te maken, dus hij wilde echt het Heilige Roomse Rijk vanuit Rome gaan regeren. Overigens de lokale elite in Rome was het daar minder mee eens. Maar goed, dat is uiteindelijk niet helemaal misgegaan, het is wel een beetje misgegaan, maar het is niet helemaal, omdat hij vrij plotseling overlijdt opnieuw in 1002, dan is hij nog heel jong. Maar dan wordt hij

volgens zijn eigen wens terug vervoerd naar Aken en bijgezet in het graf van Karel de Grote. En dat graf van Karel de Grote in Aken had Otto III heel symbolisch op Pinksteren van het jaar 1000 opengemaakt. Daar is een verslag van. Er is ook een tekening van het graf trouwens. En daarmee wil hij dus laten zien dat hij de duidelijke rechtstreekse opvolger van Karel de Grote is, die toch wel als de grootste keizer na de Romeinen wordt gezien. En hij maakt heel duidelijk die link. En dat is eigenlijk ook ter legitimatie van dat hij Rome wil hebben, want Karel de Grote is de eerste die een Rome gekroond is. En Karel de Grote had zo'n 1-2'tje met een bisschop. Daarom werkte dat. Die hebben ze bekostoft in Paderborn in 799 om een kroning in 800. En 200 jaar later doen die Ottonen eigenlijk hetzelfde: ze gaan nadrukkelijke allianties aan met die bisschoppen, waarvan dan natuurlijk de paus de bisschop van Rome is.

VO: De paus in het jaar 1000 was Sylvester II, ofwel Gerber d'Aurillac, die we kennen als leermeester van Otto III. En dat soort relaties, in dit geval een goede bekende van Otto III die paus is tijdens zijn bewind, zijn geen kwestie van toeval.

AW: Dat zit zo verweven dat het voor ons bijna niet uit elkaar te houden is. Ook omdat het echt om een soort familieclan gaat. Dus de bisschop van Keulen is een broer van de keizer. Onze bisschop Ansfried, een belangrijke bisschop van Utrecht, hoogste gezag in Nederland, is voordat hij dat wordt in de 10de eeuw, is hij jarenlang... tien jaar lang de zwaarddrager van de keizer in Italië geweest op alle campagnes. Een zwaarddrager is letterlijk een zwaarddrager, maar vooral een vertrouwensfiguur van zo'n keizer. Overigens ook een titel die ik echt ambieer: *gladifer*. In deze tijd zou dat toch ook een vrouw moeten kunnen zijn, zou ik zeggen. Dus *gladifer*, zwaarddraagster. Dat lijkt me prachtig nog ooit die titel te veroveren. En Ansfried is dat dus geweest in Italië en eigenlijk als een soort beloning, maar het is niet echt een beloning, ze zijn gewoon eigenlijk een netwerk aan het opbouwen op machtige plekken, wordt hij dan bisschop van Utrecht. Maar hij sticht ook, Ansfried sticht het klooster van Thorn in Noord Limburg. Dat is een adellijk klooster en daar zitten allemaal, uiteindelijk de moeder van Ansfried bijvoorbeeld en ook zijn dochter later. En dat is daarmee weliswaar een klooster, maar een klooster met allemaal prinsessen. Met allemaal mensen die uit de hoogste regionen van de wereldlijke macht komen. En dat is dus ook een heel rijk klooster. En de mooiste of duidelijkste sporen in Nederland van die Ottoonse keizers zijn de schenkingen die zij gedaan hebben aan het klooster van Thorn. En die zijn als de oudste oorkondes van Nederland bewaard gebleven.

VO: En met die al eerder genoemde oorkondes is de cirkel rond. Die documenten zijn een schakel in het grotere geheel van diplomatie en het opbouwen van netwerken van macht door de keizer.

AW: Dat is de hoogste macht en, nou ja, waar moet je het mee vergelijken? De Amerikaanse president wellicht. Maar tegelijkertijd heeft hij gewoon hele nadrukkelijke familiale netwerken die tot op dat niveau van die kloosters in Nederland, die bisschoppelijke paltsen in Nederland, die keizerlijke paltsen in Nederland. En die landgoederen bijvoorbeeld die dan geschonken worden, dat is tot op dat niveau. Daar wonen mensen, daar zijn watermolens, weet je, al die dingen komen dan terug. Dus dat is een machtsstructuur in de letterlijkste zin van het woord, een machtnetwerk, waarin je volgens mij moet proberen als kijker vanuit onze tijd niet de hele tijd dat geestelijke en wereldlijke van elkaar te onderscheiden, want dat is ondenkbaar, dat is één ding. Dus die bisschop is een grootgrondbezitter, is iemand die oorlog voert, die land verovert. En tegelijkertijd moet hij op kerstmis natuurlijk gewoon de mis opdragen. De paus in het jaar 1000 is Sylvester II, dat is dus... de keizer in het jaar 1000 is Otto III en zijn paus, want hij heeft die eigenlijk naar voren geschoven, het is eigenlijk een van zijn leermeesters geweest. In die kerkelijke structuur van kloosters en kerken en zetels heeft hij dus les gehad van Gerber d'Aurillac. Maar ja, goed, hij is dan dus de toekomstige keizer, dus ook daar weer, alsjeblieft, het is niet of geestelijk of wereldlijk. Het is zo, zo, zo zeer is het één ding in deze tijd. Die zijn dus samen eigenlijk de hoogste macht in. En zij zijn dus echt vrienden,

zeg maar. Zij zijn vertrouwenspersonen, zij horen bij elkaar. Zijn ze dat in het jaar 1000. En met de één wordt ook de positie van de ander ondermijnd. Dus als de keizer zo jong sterft, zou het onhoudbaar zijn voor zijn bisschop. En andersom, als zijn bisschop daadwerkelijk wordt weggejaagd door de plaatselijke elite van Rome, dan is die keizer eigenlijk daar ook niet meer welkom. En dat heeft eigenlijk niet zozeer te maken met dat hij de keizer is, want ja, vinden ze eigenlijk wel prima – hij is niet hun keizer tenslotte. Maar wel met dat hij zich bemoeit met de lokale invloed en macht in Rome zelf. Dat wordt hem niet zo in dank afgenomen. Zolang hij bij de Sint-Pieter in dat stuk over de Tiber blijft, is het niet zo'n probleem. En dat gebeurt natuurlijk op veel plekken. Dat zie je altijd, dat gezag met elkaar in conflict komt. En in de 11de eeuw gebeurt dat ook in het huidige Holland bijvoorbeeld tussen de bisschop van Utrecht en de opkomende graven van Holland.

VO: Abonneer je op de podcast daar waar jij podcast luistert en mis ook de volgende afleveringen niet. Een waardering en review stellen we uiteraard zeer op prijs. Kijk voor meer informatie over de tentoonstelling of over deze en andere podcastseries van het Rijksmuseum van Oudheden op www.rmo.nl.